

РЕЛІГІЄЗНАВЧІ СТУДІЇ

DOI 10.33930/ed.2019.5007.39(1-3)-10

УДК 2 – 67 : 94 (477) Драгоманов

РОЛЬ РЕЛІГІЇ В СУСПІЛЬНИХ ПРОЦЕСАХ ЗА М. П. ДРАГОМАНОВИМ

THE ROLE OF RELIGION IN SOCIAL PROCESSES BY MYKHAILO DRAGOMANOV

Є. А. Шарко

Актуальність теми дослідження. Розкриття поглядів вітчизняних мислителів відносно ролі релігії є важливим аспектом розвитку сучасного українського суспільства, що сприяє кращому розумінню релігійної свободи, свободи совісті і можливість досягнення світоглядної свободи. Відтворення специфіки релігійно-суспільних зв'язків сприяє перспективі досягнення свободи думки на індивідуальному рівні.

Постановка проблеми. Питання зв'язку релігії та суспільства актуалізується в сучасному глобальному і мультикультурному суспільстві. Потреба втілення принципу терпимості в українському полірелігійному суспільстві визначає значимість релігієзнавчого дослідження ролі релігії.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Розробкою окресленої проблематики займалися такі науковці як: Л. Филипівич, М. Лобода, В. Волковський, В. Феніч, А. Круглашов та інші.

Постановка завдання. Метою цієї статті є розкриття сукупності поглядів М. П. Драгоманова в контексті суспільно-релігійних зв'язків, де завдяки відображенню всієї палітри їх варіантів взаємовідносин, визначається роль релігії.

Виклад основного матеріалу. М. П. Драгоманов в своїх працях виокремлює характерні риси історії релігійності з її варіантами втілення впливу на суспільство, де релігія може як сприяти розвитку, так і обмежувати його. Поступ, на думку М. П. Драгоманова, є важливим аспектом спрямування суспільства, що в зв'язку з релігією можливий при умові дотримання релігійної свободи, що створюватиме основу для свободи совісті. Підвищення рівня освіченості в питаннях релігії сприяє зростанню терпимості в соціумі, визначає перспективи його розвитку та допомагає уникати обмежень світогляду. Приклади обмеження волі віри, через вплив певної релігії, яскраво ілюструють потребу дотримання можливості вибору людиною власних світоглядних позицій.

Urgency of the research. Disclosing the views of domestic thinkers on the role of religion is an important aspect of the development of modern Ukrainian society, which contributes to a better understanding of religious freedom, freedom of conscience and the possibility of achieving ideological freedom. Reproducing the specifics of religious and social ties contributes to the prospect of achieving freedom of thought at the individual level.

Target setting. The question of the connection between religion and society is relevant in today's global and multicultural society. The need to implement the principle of tolerance in the Ukrainian polyreligious society determines the importance of religious studies of the role of religion.

Actual scientific researches and issues analysis. Such scientists as L. Filipovych, M. Loboda, V. Volkovsky, V. Fenysh, A. Kruglashov and others were engaged in the development of the outlined problems.

The research objective. The purpose of this article is to reveal the set of views of Mykhailo Dragomanov in the context of socio-religious relations, where by reflecting the full range of their options for relationships, the role of religion is determined.

The statements of basic materials. In his works, Mykhailo Dragomanov singles out the characteristic features of the history of religiosity with its variants of embodiment of influence on society, where religion can both promote development and limit it. Progress, according to Mykhailo Dragomanov is an important aspect of the direction of society, which in connection with religion is possible under the condition of religious freedom, which will create a basis for freedom of conscience. Increasing the level of education in matters of religion promotes tolerance in society, determines the prospects for its development and helps to avoid the limitations of the worldview. Examples of restrictions on the will to believe, due to the influence of a particular religion, clearly illustrate the need to respect the possibility of choosing one's own worldview.

Висновки. *Історична ретроспектива ролі релігійності розкриває варіанти розгляду суспільного позиціонування відносно різних періодів існування релігії, а універсальність поглядів М. П. Драгоманова дозволяє виокремити основні варіанти взаємодії релігії та суспільства. Наповнення правової основи конкретними прикладами релігійних поглядів показує значимість дотримання свободи совісті в сучасному суспільстві.*

Ключові слова: *релігія, свобода совісті, поступ, релігійна свобода, Реформація, секуляризація.*

Conclusions. *The historical retrospective of the role of religiosity reveals the options for considering social positioning in relation to different periods of religion, and the universality of Drahomanov's views allows us to identify the main options for the interaction of religion and society. Filling the legal framework with specific examples of religious views shows the importance of respect for freedom of conscience in modern society.*

Key words: *religion, freedom of conscience, progress, religious freedom, Reformation, secularization.*

Актуальність теми дослідження. М. П. Драгоманов дотримується позиції максимального сприяння поступу для суспільства, де спочатку релігія стає провідником розвитку, а потім, завдяки створенню умов дотримання базових свобод людини, може сприяти зростанню освіченості та рівню розвитку соціуму. Європейське суспільство сформувалося у тісному зв'язку з релігією, яка була важливим аспектом здійснення його внутрішніх перетворень. М. П. Драгоманов в циклі праць відтворив процес становлення і розвитку цього зв'язку та розкрив шлях подальшого встановлення умов для реалізації свободи совісті, яка через відокремлення духовної і світської сфери, сприяла поступу громадськості. Роль релігії в українському суспільстві займає важливе і актуальне місце, що доповнюється аспектом реалізації полірелігійного співіснування.

Постановка проблеми. М. П. Драгоманов виділяє важливість врахування зв'язку релігії і суспільства, де існування розриву віри і соціальної реальності негативно впливає на громадський устрій: "Все-таки велика більшість людей жила й живе на світі в громадах, одружуючися і родячи дітей. І так певно буде все, бо така людська природа. Це значить, що потрібно, відповідно до цієї природи, пригадати й думки про світове, громадське і особисте життя, аби воно поліпшувалося, а не обмежувалося" [6, с. 67]. Саме до такого варіанту організації суспільства М. П. Драгоманов намагається спрямувати власне уявлення, де показує існування історичної передумови релігійної значущості. Виділяється очевидна перспектива врахування соціальної реальності у зв'язку з релігією, що сприяє усуненню обмежень суспільства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженням окресленої проблематики займалися такі науковці як: Л. Филипович, М. Лобода, В. Волковський, В. Фенич, А. Круглашов та інші. Проте, М. П. Драгоманов в працях "Про волю віри", "Віра і громадські справи", "Євангельська віра в старій Англії", "Рай і поступ" "Оповідання про заздрих богів", "Громаді" показує різні аспекти релігійності в формуванні суспільної думки, що потребує поглибленого розгляду поглядів мислителя. Основний акцент ставиться на відтворенні релігійних уявлень в різних періодах і умовах, що допомагає виокремити потребу регулювання на правовому рівні та потребу додаткового дослідження. Існування обмеження віри або необмежена влада релігійності, на думку М. П. Драгоманова, негативно впливають на організацію суспільства.

Постановка завдання. Метою цієї статті є розкриття сукупності поглядів М. П. Драгоманова в контексті суспільно-релігійних зв'язків, де завдяки відображенню всієї палітри їх варіантів взаємовідносин, визначається роль релігії.

Виклад основного матеріалу. М. П. Драгоманов відмічає, що в кінці XIX століття українське суспільство мало тісний зв'язок з релігією, де християнська традиція: "...розказує людям і про їхні людські справи, і про все в світі; через неї вони навчаються, як треба жити, щоб на цьому світі бути в раю" [2, с. 121]. Звідси, враховуючи необхідність розвитку освіти і науки, аргументується потреба сприяти розвитку свобод людини: "...змін вимагають найелементарніші потреби особистості: особистої недоторканності, свободи совісті, національності і т.д." [5, с. 3]. Саме на основі таких

потреб М. П. Драгоманов створює основу для підняття поступу загального рівня громадськості, що залишається актуальною в сучасному українському суспільстві.

Важливим аспектом розкриття місця релігії в суспільстві постає праця “Оповідання про заздрих богів”, яка представляє собою приклад осмислення уявлень релігійності через відображення різних поглядів стосовно індивідуальної свободи. М. П. Драгоманов акцентує увагу на заздрості, відносно якої відбувається розкриття типової форми суспільно-релігійних взаємовідносин. Спроба М. П. Драгомановим розкрити контекст розвитку формування ставлення до різного виду релігійних уявлень, показує варіативність суспільного позиціонування відносно них. Перші уявлення людей про божества, на думку М. П. Драгоманова, показують специфіку зв'язку характерного вигляду, що пов'язується із нерозумінням природи впливу релігійності: “...то вони все думали, що боги так тільки тимчасово терплять і допускають де в чому людську сміливість, але ж заздрять людській силі і волі, і як та сила перейде певні межі, то її нищать ...” [5, с. 6]. З однієї сторони, таку думку можна розглядати як спробу усвідомлення людиною власних можливостей, з іншої, встановлюється безпосередній зв'язок з непізнаваним, що дозволяє відтворити роль людини відносно оточуючого світу.

М. П. Драгоманов виокремлює діяльнісну складову людини, яка власне і створює такого виду позиціонування відносно заздроців. Додатково на прикладах іудейських і давньогрецьких оповідань показується перспектива можливої саморефлексії суспільством внутрішніх процесів, що в певній мірі постають рушієм прогресу. М. П. Драгоманов показує на прикладах безпосереднє здійснення можливого “поступу” в науці: “Тим часом, також вже давно стало серед людей багато таких, які кладуть власне на вільну пробу, на науку і від неї чекають всякого щастя людям” [4, с. 30]. Перспектива втілення зростання освіченості в соціумі привносить можливу основу для втілення ідей прогресу. Тобто М. П. Драгоманов намагається показати перспективу втілення можливостей розвитку людей, яка відносно різних вірувань, не має основи для будь-яких обмежень.

М. П. Драгоманов створює власну форму опрацювання релігійно-міфологічної традиції, де чітка спрямованість аналітики на конкретні аспекти дозволяє виділити спільність різних культурних традицій. Праця “Рай і поступ” присвячена саме такому поєднанню уявлень для конкретної мети розвитку, де релігійні уявлення відтворюються у ключі рушійного важеля суспільства. З самого початку ставиться акцент на суспільну спрямованість відтворення різних релігійно-міфологічних уявлень відносно минулого людства: “Майже у всіх народів є перекази про те, що колись людям було добре жити в світі, краще ніж зараз. З цими переказами пов'язана думка, - на яку й до цих пір у нас погоджується багато людей, - що чим далі, тим все йде до гіршого та гіршого” [6, с. 1]. М. П. Драгоманов пов'язує таку специфіку формування уявлень з людською фізіологією: “Подібні думки напевно почали вигадувати дуже старі люди, які тоді, як не було писемної науки, були справді найрозумніші, бо бачили і знали більше, ніж молодші” [6, с. 1]. Розкриття поглядів відносно існування такого роду уявлень в суспільстві потребує осмислення в контексті сучасних реалій, де різні культурні традиції залишають слід на суспільному розумінні відносно минулого, теперішнього і майбутнього.

Розглядаючи варіанти спрямування суспільної думки у єгипетській, індійській, грецькій та римській культурній традиціях, М. П. Драгоманов аналізує вплив релігійно-міфологічної складової на розвиток суспільства. Саме писемна традиція цих народів показує специфіку трансформацій релігій, які в залежності від умов суспільства відкривають власний вплив на нього. Уявлення про утворення і кінець світу показують вище наведену схожість спрямованості в моментах зображення поступальності людської історії. Також, на прикладі уявлень про існування “райського” місця, що втілюють релігійно-міфологічні погляди, які націлені на перспективу суспільства, М. П. Драгоманов зазначає: “Подібні думки про райські віки та райські сторони показують великий поступ, який зробили люди від найдавніших часів...” [6, с. 7]. Відокремлення існування поступальної думки дозволяє виділити допоміжну роль релігії, що не тільки відображала цю думку, а й поширювала її природнім чином у

суспільстві.

На прикладі зороастризму, М. П. Драгоманов виділяє особливості протистояння добра і зла в суспільстві, що зі своєї сторони доповнює суспільну спрямованість релігійного чинника. Наповнення соціальної складової складною структурою вірувань дозволяло відкривати перспективу прогресивних перетворень: “Така перська віра співзвучна з думками подібними до викладених вище, що тепер людям гірше жити, ніж було колись, за райських часів, або ніж живуть вони в райських сторонах, але все-таки перська віра не лишала людей без надії: вона навчала їх боротися з лихом і подавала надію, що нарешті джерело всього лиха буде знищене” [6, с. 13]. Зображення зв'язків різних релігійних традицій дає М. П. Драгоманову можливість створення низки характеристик, що не просто втілюють ретроспективну складову, а показують основну перевагу кожного конкретного аспекту різних релігій.

М. П. Драгоманов співставляє позиціонування іудаїзму відносно зороастризму, де наголошується на двох аспектах: 1) брехня першого людського гріха зороастризму постає у вигляді непослуху божій волі посередництвом тієї ж брехні; 2) добро і зло зороастризму в іудейській традиції з самої основи “первородного гріха”, акцентує на тому, щоб люди не мали причетності до такого полярного розділення. М. П. Драгоманов, через зображення історії формування іудаїзму, показує специфіку впливу характерних аспектів на уявлення про майбутнє, яке незважаючи на конкретну прив'язаність до певного народу, спрямовується на громадське життя в його соціальних реаліях.

Ще більше, на думку М. П. Драгоманова, зростає орієнтація на майбутнє у християнстві, яке своєю спрямованістю на людину, створює власний порядок, в своєрідному переформатуванні, в сторону забезпечення максимального визначення світогляду людини, завдяки любові до ближнього та уявленням про небесне царство. Але навіть така форма релігійних уявлень, на думку автора, не може достатньо вплинути на суспільство: “...були та й є недогляди в самій християнській науці про правду і милість. Та наука не звертає ніякої уваги на громадські порядки в людському житті, а звертається лише до кожної окремої особи, обіцяючи їй царство небесне за милість і пекло за немилість” [6, с. 54]. Звідси, роль релігії у християнстві містить індивідуальний характер, який повинен внести в людську спільноту своєрідну спільність на загальному рівні існування. Тобто вектор іманентності намагається спрямувати людину на загальний порядок християнського уявлення.

Християнська позиція стосовно впливу релігії на суспільне життя акцентувала на власній значущості і через інститут чернецтва, на думку М. П. Драгоманова, відмежовувала вірян від суспільної організації: “... монахів вважали за взірцевих християн. При такому устрою думок кожен християнин повинен відмовитися від громадського життя і його справ, повинен з байдужістю дивитися на весь світ, або відчувати відразу до нього...” [6, с. 66]. Такий варіант релігійності спрямовував людину у бік власного відокремлення від суспільства і концентрації на вірі без осмислення зв'язку з іншими суб'єктами соціуму, що зупиняло можливий розвиток громадського вдосконалення. Незважаючи на позиції відносно любові до ближнього, після розвитку інституцій всередині християнства, відбувається зосередження на думках про кінець світу, де усунення позицій суспільного поступу зупиняло можливий благоустрій соціуму.

Наступним кроком організації розвитку суспільства М. П. Драгоманов визначає формування світської науки: “Пізніше в монастирях почали читати та переписувати всякі латинські, дохристиянські книги, між ними й наукові, і почала оновлюватися світська наука. Окрім того, світська наука почала доходити до християн і від арабів-мусульман, що перекладали на свою мову багато наукових книг дохристиянських греків” [6, с. 71]. Таким чином, посередництвом релігії створюється можливість формування осмислення позицій соціальної реальності, що поступово сприяє переходу від середньовічного зосередження на позиціях визначення виключно релігійним аспектом.

Поступово М. П. Драгоманов займає позиції зменшення зв'язку суспільних процесів і релігії. В праці “Віра і громадські справи” показується важливість розмежування їх впливу: “...особисті думки людей про віру не повинні належати до

громадських справ. Громада не може вимагати, щоб в ній люди мали однакові думки про віру” [1, с. 4]. Тобто, показується потреба забезпечення достатньої релігійної свободи, отже суспільні процеси потребують встановлення умов релігійної свободи. М. П. Драгоманов звертається до прикладу становлення християнства, яке відносно позиції правлячого іудаїзму, в період становлення потребувало волі віри де сформувалися зачатки свободи совісті.

У п'ятому номері “Громади”, в підрозділі Церква, М. П. Драгоманов розглядає особливості релігійно-суспільних зв'язків на теренах України. Відзначається потреба сприяння духовенства в громадських справах, де розглядаються як позитивні чинники соціальної підтримки, так і негативні, що виходили з православної консервативності. Проблема полягала в обмеженні базових свобод місцевого населення, яке потребувало врахування власних суспільних особливостей. М. П. Драгоманов зазначає: “Навіть почали забороняти в школах своїм учням розмовляти по-простому і змушували їх вживати чи слов'янську, чи грецьку, чи латинську мову. Так було під час поляків, а як вже керівництво стало в нас московське, то по трохи, по трохи, та й зовсім розгубили священники українство і забули про те, щоб наших людей не змушувати ні до чого: ні до мови, ні до звичаїв” [2, с. 116]. Тобто втрата орієнтації на внутрішні потреби суспільства, де не відображається підтримка української ідентичності, призводить до низки обмежень, які стримують розвиток громадськості.

М. П. Драгоманов розглядає негативний приклад використання духовенства з метою впливу на громадське життя: “Московські царі здавна добре знали, яку велику користь їм можна мати через священників. Перш за все, що всі православні думки священників про громадське життя були пов'язані з тим, як потрібно було московським царям” [2, с. 117]. Звідси, формується поступова недовіра суспільства до православного духовенства в другій половині XIX століття. Духовна влада, маючи важелі впливу на суспільство, могла претендувати на світську сферу, що додатково створювало претензії від існуючої влади. Такий варіант зв'язку між громадою та духовенством, яке використовувало своє положення, обмежував не тільки релігійну свободу, а й суспільні процеси загалом.

Православна духовна влада, на думку М. П. Драгоманова, маючи вплив на суспільство в односторонньому порядку, не враховувала його потреб у власному розвитку. Як наслідок, в українському суспільстві поширюються релігійні напрямки, що дозволяють реалізовувати волю віри, де не існуватиме соціальних обмежень через зв'язок правлячої релігії і влади. М. П. Драгоманов з цього приводу зазначає: “Такий стан духовенства і віри в Україні дуже годився до того, щоб пустити між народу думку, яка була абсолютно проти будь-якої церкви і духовенства” [2, с. 147]. Проблема становлення інших релігійних напрямків полягала в відсутності правового забезпечення та супротиві православного духовенства, яке використовуючи своє існуюче положення в суспільстві, намагалось стояти на позиціях виключної правовірності.

У праці “Євангельська віра в стародавній Англії” М. П. Драгоманов розкриває особливості процесу проходження, від існування привілеїв однієї релігії над іншими, до забезпечення релігійної рівності. Тісний зв'язок між певним релігійним напрямом та суспільними перетвореннями в Англії проходив з XIV-XIX століттях. Особливість полягала в привілейованості католицького духовенства, яке мало право не платити податки і не підпадати під світський суд.

М. П. Драгоманов виокремлює постать теолога Джона Вікліфа, який аргументував недоцільність “панування над свіцькими людьми” [3, с. 6]. Вихідні ідеї подальшого зростання реформаційних процесів показали можливу перспективу становлення суспільної рівності. Варіант збільшення свободи віруючого у реалізації власних релігійних переконань спрощував привілейовану роль духовної влади, де суспільні процеси позбувалися рамок владних обмежень. М. П. Драгоманов зазначає: “Тепер в Англії люди тримаються різних церковних і безцерковних вір” [3, с. 3].

Показуючи варіант зростання ідей повноцінного втілення свободи совісті, враховуючи всі аспекти взаємодії релігії і суспільства, розкривається важливість

секуляризації та повноцінного втілення свободи совісті. Привнесення такого роду змін допомагає встановити той індивідуальний рівень свободи, який дасть суспільним процесам можливість саморегуляції. В умовах існування впливу і обмежень в духовній сфері, роль релігії не наближується до врахування особистісних потреб, а суспільні процеси обмежуються через відсутність достатньої свободи. Звідси тільки умова забезпечення особистістю потребою свободи совісті, дозволить реалізувати потенціал суспільного розвитку.

Висновки. Роль релігії в суспільних процесах за М. П. Драгоманова полягає в формуванні умов поступу суспільства, які створюючись при розділенні сфер держави і церкви, дають можливість забезпечувати реалізацію релігійної свободи різними релігійними напрямками. Релігія стає провідником розвитку певного роду, який об'єднував суспільну думку та утворював перспективу реалізації внутрішніх особливостей. Основна проблема, на думку М. П. Драгоманова полягає в утворенні духовної влади, яка користуючись власним становищем, ставала на позиції правління усіма сферами життя людини, що негативно позначалося на дотриманні свобод інших релігійних напрямків. Тобто зв'язок релігії та суспільства, в умовах формування системи світоглядних взаємозв'язків, потребував індивідуальної свободи. Ця свобода, за М. П. Драгоманов, втілюється у визнанні волі віри, де не існуватиме градації між релігійними напрямками. Тільки зростання загального рівня свободи в суспільстві дозволить закріпити свободу совісті на загальному рівні і втілить перспективи можливого поступу.

М. П. Драгоманов намагався в кінці XIX століття сформувати важливість усвідомлення ролі релігії в суспільних процесах, де існуватиме можливість, як і поступу на умовах волі віри, так і обмеження на умовах існування привілеїв для певного релігійного напрямку. Проблема обмеження зростання рівня громадськості в умовах повноцінної реалізації релігійної свободи постає актуальною потребою для будь-якого суспільства.

Список використаних джерел

1. Драгоманов, М 1917, Віра й громадські справи, Київ: *Видавниче товариство "Криниця"*, 13 с.
2. Драгоманов, М 1882, Громада № 5, Женева: *Видавниче товариство "Громади"*, 140 с.
3. Драгоманов, М 1893. Євангельська віра в старій Англії, Женева: *Українська друкарня*, 16 с.
4. Драгоманов, М 1915, Оповідання про заздрих богів, Київ: *Друк і наклад партійної друкарні*, 33 с.
5. Драгоманов, М 1917, Историческая Польша и великорусская, Київ: *Зазднаго*, 146 с.
6. Драгоманов, М 1915, Рай і поступ, *без видавництва*, 80 с.

References

1. Drahomanov, M 1917, Vira y hromadski spravy (Faith and Public Affairs), Kyiv: *Vydavnyche tovarystvo "Krynytsia"*, 13 s.
2. Drahomanov, M 1882, Hromada № 5 (Gromada № 5), Geneva: *Vydavnyche tovarystvo "Hromady"*, 140 s.
3. Drahomanov, M 1893, Yevanhelska vira v starii Anhlii (Evangelical Faith in Old England), Geneva: *Ukrainska drukarnia*, 16 s.
4. Drahomanov, M 1915, Opovidannia pro zazdrykh bohiv (Stories of envious gods), Kyiv: *Druk i naklad partiinoi drukarni*, 33 s.
5. Drahomanov, M 1917, Ystorycheskaia Polsha y velykorusskaia (Historical Poland and Great Russia), Kyiv: *Zazdnoho*, 146 s.
6. Drahomanov, M 1915, Rai i postup (Paradise and Progress), *bez vydavnytstva*, 80 s.